

PROF MS MAKHANYA, PRINCIPAL AND VICE-CHANCELLOR
PROF MS MAKHANYA, NHLOKO YA YUNIVHESITI NA XANDLA XA
CHANSELARA
UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA
(YUNIVHESITI YA AFRIKA DZONGA)

NTLANGELO: MBULAVULO WA XITSUNDZUKO XA FEROZA ADAMS
NA NKHUVO WA LEMBE WO TLANGELA TIAWADI TA VAMANANA
VA UNISA

“Transformed landscapes: Women in the time of COVID-19 and beyond”

“Swiyimo leswi cinceke: Vamanana hi mikarhi ya COVID-19 na le ka nkarhi wo hundza kwalaho”

21 Mhawuri 2020

Mufambisi wa Nongonoko: Prof S Ngubane-Mokiwa: Xandla xa Mutshamaxitulu wa *Unisa Women’s Forum*

- Dr Sheila Kumalo, Mutshamaxitulu: *Unisa Women’s Forum*
- Xivulavurikulu xa hina mixo lowu, Prof Lulama Makhubela: SAWID – Owner & Managing Director: *Africa Research House*
- Brigadier Matshidiso Kgoadi, *South African Police Service*
- Prof Nokuthula Mazibuko, Head: *Institute for Gender Studies*
- Ms Claudia Fratini, Executive Member: *Unisa Women’s Forum*
- Ms Zanele Meslane, Executive Member: *Unisa Women’s Forum*

- Prof M Magano, Executive Member: *Unisa Women's Forum*
- Vafambisi va le henhla va Unisa Women's Forum na swirho
- Vahlawuriwa va hina vo hlawuleka na vo faneriwa na vawini va masagwati ya *Unisa Women of the Year*
- Vuendzi byo hlawuleka na vamanana va hina vo xiximeka

Ndza mi xeweta hi malwandla hinkwenu na le ka ntirho wa lembe ra nan'waka wa *Feroza Adams Memorial Lecture* na tiawadi ta *Unisa Women of the Year*.

Kambe lembe leri hakunenenene hi nge vuli leswaku dyondzo leyi yi fana na swa masiku. Ku na ku hambana kumbirhi loku ku tikombaka. Ko sungula hi leswaku hi le xikarhi ka ntungu wa COVID-19 lowo pfilunganya swonghasi kasi loku ka vumbirhi ku famba swin'we na lokosungula, hikwalaho ka ku va swihumelelo swa hina hinkwaswo na tinhlengeletano se i tinhlengeletano ta ti Teams kumbe to endliwa eximoyeni hi tikhompyutara, leti ngheneriwaka hi vatirhikulobye vo ka va nga voniwi lava nga tima swo kombiwa hi tivhidiyo ku hlayisa data kumbe ku tumbeta swihundla leswi va nga laviki ku va hi swi voni!

Ina, hilaha loko hi ri karhi hi lwisana na ntungu lowu na ntiyiso wa hundzuko wa ku va hi tirha hi ri emakaya, vutomi bya hina byi cincile. Mivalango yo tala ya sweswi yi komba leswaku hambiloko le

kusunguleni vanhu vo tala a va nga swi rhandzi ku tirha va ri emakaya, maendlelo se ya komba ku va vanhu va sungula ku rhandza ku tirhela emakaya naswona munhu u ehleketa leswaku loko vana va hina va tlhelela exikolweni, swa endleka ku va ntsakelo lowu wu kula. Hi ndlela yo vungunya, a ndzi na ntiyiso ngopfu loko ku tsakela loku ku huma eka ku va munhu a dzumba a ambale tipijama (*PJs*) takwe siku hinkwaro (ndzi twile van'wana va xitafu va ri karhi va vulavula) kumbe swi ri ntsena mhaka ya ku olova ka swilo ku ka ku nga ri na ku karhateka hi swifambo na switleketli – ngopfungopfu eka mixo yo titimela ya xixika.

Kambe a hi si fanela ku debyisa sweswi! A ndzi ri karhi ndzi vona swiviko leswi yaka swi engeteleleka leswi kombaka leswaku mabindzu na tiyunivhesiti swi humelerisa mhaka ya maambalelo (*dress codes*) yo tirha munhu a ri kaya – onge hiloko ku lava ku tiyisiwa miehleketo yo tirha ya xiprofexinali na malangutelo – kambe munhu u ehleketa leswaku swi endleriwa naswona ku sivela xiyimo xo va vanhu va nga languteki, va rivala leswaku va le ka xiyimo xa matirhelo ya ximfumo, va nga lemuki tikhamera ta vona ta tivhidiyo. Kahlekahle, ndzi ehleketa leswaku i swihumelelo leswi, leswi nga hi dyondzisa hinkwerhu ku va hi tima tikhamera ta hina hi ku hatlisa swonghasi! Hambiswiritano, ndzi tshemba leswaku hinkwenu ka n'wina mi ambale kwatsa hi ndlela yo fana na leyi a swi ta va xiswona loko leyi a yi vile dinara/lanci ya *gala* ya hina!

Hi tlhelo ro kongomisa ntirho, i nkateko eka mina namuntlha ku hoyozela vahlawuriwa lava vo fanela na vawiniva va tiawadi ta *Women of the Year*. Kambe vatirhikulozhi ndzi nga si endla sweswo, mi nge ndzi tlakusa hi ku komisa swipaluxiwa swinharhu leswi nga humelela eka nkarhi lowu wa *COVID-19* leswi nga tlakusa haswimbirhi vuswikoti bya vavasati lebyi nghogelo (*lockdown*) na mitshikilelo yin'wana swi nga yi tiyisisa, na ringhohe (*prejudices*) ro heta matimba leri vavasati va yaka mahlweni va ri rhwala. Ndzi ta komisa swinene.

Xo sungula, swa tiveka hinkwako leswaku matiko lawa tinhloko ta mifumo ya wona ku nga vamanana ya tirhile ku antswa eka nkarhi lowu wa ntungu. Matiko ya Germany, Taiwan, Finland, New Zealand, Iceland, Norway na Denmark, ya swi kotile hi ndlela ku tirhana na ntungu lowu hi vutitshembi byo xiyaxiya, handle ka ku lwetana loku ko chavisa na ku politika, leswi nga tala swonghasi lomu ka matiko man'wana. Hikwalahokayini? Va rhangisile vaakitiko va vona, va siya endzhaku vumina-mina – se vaakitiko va vona, kutani emakumu tisosayiti na tiikhonomi ta vona swi vuyeriwile. Xana a hi swona leswi varhangeri va kahle kahle va faneleke ku swi endla? Ku tirhela van'wana? Hambileswi van'wana va nga vulaka leswaku leswi swa va olovela vavasati hikwalaho ka ntumbuluko wa vona wo hlayisa, ndzi rhandza ku angula hi ku vula leswaku ku va nhloko ya mfumo a swi yelani na rimbewu loku swi ta eka ku tirhana na mitlhontlho.

Mitlhontho ya kona ya fana na swikoxo swa kona swa fana. Mi nge ndzi vula leswaku vavasati va twisisa ku antswa na ku va na ku rhangisa swidingo swa vanhu va vona, ku voyama ka mbangu na swikoxo swa malembexidzana ya vu21 va nga si rhangisa mahlweni mhaka ya matimba na ku lwela mikutlunya.

Xa vumbirhi, xivulavurikulu xa hina xi swi khumbile leswi. Ntungu wa COVID-19 wu nyanyisile tilevhele to chavisa ta madzolonga ya rimbewu na vana leswi nga tala swonghasi eka sosayiti ya hina na le ka tisosayiti to tala swonghasi emisaveni hinkwayo. Tilevhele ta vudlayavavasati (*femicide*) na vudlayavana (*infanticide*) swi gonyile swinene eka hakumbirhi misava hinkwayo na Afrika-Dzonga loko vavasati na vana va fanele ku ya emahlweni va tiyisela swiyimo swa nghogelo. A ndzi tivi loko se hi lo fa ntshiriti eka swihumelelo swo chavisa swa mikarhi hinkwayo, kambe hi fanela ku kuma tindlela to cinca maehleketelo na swiyimo leswi fambelanaka na matikhomelo lawa.

Kahlekahle, i xiyimo lexi xo ka xi nga ri lexinene lexi nga endla leswo tanihi yunivhesiti hi simeka Xiyenge xa ndzinganano hi Rimbewu ku nga *Division for Gender Equality* eka Hofisi ya Nhloko na Xandla xa Chanselara (*Office of the Principal and Vice-Chancellor (VC)*) ya Unisa. Ku vekiwa ka xiyenge lexi eka hofisi ya mina swi endliwe havomu. Swi endleriwa ku swi veka erivaleni leswaku hi tiyimiserile ku tirhana na

madzolonga yo ya hi rimbewu na xihlawuhlawu eka vavasati hi swivumbeko swa rona hinkwaswo. Hi nkarhi wu ri wun'we hi le ku hetiseni ka *Anti-Sexual Harassment Policy*, hi le ku pfuxeteni ka tipholisi hinkwato ta instituxini, hi xikongomelo xo vumba tipholisi to khomana no anama, leti nga ta hi pfumelela swinene ku lwisa na ku tsuvulela makumu muxaka wihi kumbe wihi wa madzolonga yo ya hi rimbewu. Kambe ha swi tiva leswaku tipholisi to pfumala laha ti nga rhurheriwa kona a ti pfuni nchumu. Xiyenge lexi, lexi nga ta endla ndzavisiso, nseketelo wa tipholisi, nghenelelo wo sirhelela vavavisiwa na na ku khansela, xi ta tirha kusuhi na kusuhi na Khomixini ya ndzinganano hi Rimbewu ku nga *Commission for Gender Equality*. I ku tshemba ka hina leswaku minghenelelo leyi yi ta kombisa hi ku endla hi ndlela yo vonaka ku tinyiketela ka hina ku lwisa madzolonga yo ya hi rimbewu.

Ndzi khutaza *Women's Forum* ngopfungopfu, ku seketela xiyenge lexi na ku tekela enhlokweni ntirho wa xona. Ndzi tshemba leswaku tanihi yunivhesiti hi ta kombisa, hi ku vulavula na hi swiendlo, leswaku hi vapfuneti va hundzuko loko swi ta eka ku langutana na nxaniso wa madzolonga yo ya hi rimbewu.

Xa vunharhu na xo hetelela, vatirhikulorhi, ha swi tiva leswaku nghogelo wu tikerile vavasati ku tlula vavanuna, naswona

ngopfungopfu lava nga ka akademi (na vutirheli bya le mahlweni (*frontline services*)). A va nga tirhi ntsena ku dyondzisa swichudeni va ri ekaya, va endla milavisiso ya vona, va lawula mindyangu ya vona va ri hava tindlela ta nseketelo ta ntolovelo, va tiyisisa leswaku vana va vona vinyi va dyondza kahle na ku hlayisa ntshamiseko wa vona wa swa mitlhaveko (*emotional*), kambe vo tala a va fanele ku endla tano va ri mutswariyexe, loko van'wana naswona a va fanele ku vona leswaku tiphatinara ta vona na tona a ti honisiwi. Namuntlha ndzi lava ku xixima un'wana na un'wana wansati loyi a hlanganisaka hikwayo mitirho leyi – a tlhela a va a ha teka kahle. Nxiximo lowu wu famba na ndzemuko wa leswaku i vavasati va misava ya hina lava endlaka leswaku swilo swi tshama swi ri karhi swi famba kahle no ya emahlweni.

Vavasati va Unisa, a swi kanakanisi leswaku i nkarhi wo tinyiketela nakambe hivoxe ku akela ehenhla ka mifikelelo yo hlamarisa na vutinyiketeri bya vamhani wa hina hi ku macha ka 1956, na ku encisa swiendlo na vutinyiketeri bya Feroza Adams lowo hlamarisa. Namuntlha, n'hweti leyi, ha va xixima, naswona hi amukela leswaku sweswi i nkarhi wa hina wo hoxa xandla – hi endlela vavasati na sosayiti ya Afrika (Dzonga). Mi ta fanela ku tlakuka mi hundza mikarhi leyi ya munyama – tanihilaha vakokwanaxisati va n'wina, vamhani wa n'wina na vatati va nga endla hakona ku sungula – naswona, hi ku tirhisa ku tiyimisela ka n'wina, mi tipfulela ndlela ya vutomi bya n'wina

– va ri kona kumbe va nga ri kona, vavanuna lava hlawulaka ku tshama na mehleketo yo tshikilela na ku siya van’wana ehandle. Hinkwerhu hi na vutihlamuleri eka mhaka ya ku ttherisela endzhaku ku tsana ka sweswi loku vonaka vavasati va hina vo tala ngopfu va ya emahlweni va kayakaya ehansi ka tinxaka to hambanahambana ta xihlawuhlawu.

Kambe endzhaku ka ku vula leswi, hi nga hupi ku vona leswi nga fikeleriwa na ku kumiwa hi vavasati lavo tala swonghasi lava va nga ku tihumeleriseni siku na siku naswona lava kombisaka leswi swi nga endliwaka loko vuswikoti bya vavasati byi nga humelerisiwa, byi amukeriwa na ku hlohleteriwa. Hambi ku ri ka nkarhi lowu wa COVID-19, vo tala va vavasati va Unisa va matimba no fikelela swa le henhla, va hi kombile leswaku leswi swi nga fikeleriwaka – leswi seketelaka nkoka lowu vavasati va wu tisaka eka akademi, eka ndhawu ya ntirho, eka ndhawu ya hina ya Unisa na le ka sosayiti ya hina. Vavasati eUnisa va hi nyungubysisile naswona namuntlha hi tlangela na ku hoyozela vafikeleri va hina va le henhla – vavasati va hina va matimba na vo hlula.

Vahlawuriwa va hina na vaamukeri va tiawadi lembe leri va kombisa ku nyuka ka maphumba layo tala lawa hi nga na wona eUnisa ku tlakusa vavasati, ngopfungopfu vavasati va Vantima, eka vurhangeri na le ka mitirhovutomi ya vona; eka ku wundla vavasati va Unisa va kota ku boxa swa timfanelo ta vona na vuswikoti bya vona; eka

matimba ya Unisa eka ku hlula xiyimo xo tika na ku tirhela van'wana; na vun'wini bya ndhawu bya vavasati va Unisa eka xivandla xa vona laha yunivhesiti. Vaamukeri va hina va tiawadi i vavasati lava, eka ku hetisa mitirho ya vona ya siku na siku, va nga kula tanihi vafikeleri, varhangeri na vatirheri va vanhu. Va kombisile hi ntirho wa ku hlawuriwa ka vona leswaku tintangha ta vona ta va amukela tanihi varhangeri va Unisa na vatirhikulobye hakunenenene; ku tirhela van'wana na ku xixima vutihlamuleri bya vona ku endla leswaku va va vo tlurisa hilaha va kotaka hakona. Va na mfanelo yin'wana na yin'wana, na hina hi na mfanelo yin'wana na yin'wana ku tinyungubyisa na ku tlangela nkarhi lowu wa ku amukela.

Ndzi tsake ngopfu ku hoyozela vahlawuriwa hinkwavo na vawini. Onge mi nga ya emahlweni eka tindlela ta n'wina ta mitirho yo hlawuleka. Eka vawini va hina, mi tirhile. Ha mi hoyozela na ku mi xixima. Onge mi nga ya emahlweni mi tiya ku va vavasati va Unisa va matimba!

Ndza mi khensa.